

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica X (2015)

ISSN 2083-1765

Leszek Bednarczuk

Północnokresowe i białoruskie nazwy jałowca na tle słowiańskim

Słowa kluczowe: nazwy jałowca, języki słowiańskie

Key words: juniper names, Slavic languages

Geografia słowiańskich nazw jałowca

POLSKA. W języku literackim (od początku XV wieku) i w większości gwar występuje nazwa *jałowiec*, natomiast w polszczyźnie używanej na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego obok niej rozpowszechniona jest forma *jadłowiec* i kilka innych odmianek zawierających głoskę *-d-*. Wszystkie one znajdują nawiązania w gwarach białoruskich (por. niżej). Najstarszy przykład: „Stąd *jadłowcem* zdadzą się topole”, zapisał Adam Mickiewicz w autografie *Sonetów krymskich* (rps A₂, sonet XVI, w. 1). Musiał więc poeta używać tej formy w swym języku osobniczym, podobnie jak inni współcześni mu autorzy i dzisiejsi polskojęzyczni mieszkańcy Litwy i Białorusi. Postać *jadłowiec* jako regionalizm notuje *Słownik wileński* (SJPWil I: 422), a Jan Karłowicz (SGPKarł II: 228) określa ją jako „ustnie z Litwy”, cytując Konstantego Tyszkiewicza (1871: 44): „Na rzece Wilii, w górnej jej części, cała przestrzeń zapełniona jest kurhanami i porośla *jadłowcem*”. Przytacza też zapisy gwarowe z Litwy etnograficznej zlokalizowane przez Elżbietę Koniusz (2001: 71) w okolicach Bejsagoły oraz przy ujściu Niewiaży i Dubissy do Niemna. Kolejny przykład pochodzi z gwar okolic Tykocina (SGPKarł II: 228).

Forma *jadłowiec* oraz jej odmianka fonetyczna *jodłowiec* występują we współczesnych polskich gwarach na Wileńszczyźnie (Zdaniukiewicz 1972: 155; Rieger [red.] 2006: 208; 2014: 119). Spotykamy ją w okolicach Wilna (Łopatowszczyzna, Ejszyszki, Niemenczyn) oraz na Brześcowszczyźnie, gdzie zanotowano też formy *jadlenieć* (Ignalino), *jedlenieć* (Dryświaty), *jodleńieć* (Smołwy). Postać *jadłowiec* znana jest również w polskich gwarach na Grodzieńszczyźnie (Konczewska, informacja ustna).

Formę *jadłowiec* notuje OLA (III, mapa 394) na Białostocczyźnie (Mońki nr 287) oraz w kilku miejscach na ziemiach północno-zachodnich (Kętrzyn

253 *jadłóvec*; Sławno 240 *jadłávec*; Gorzów 247 *jadłóvec*, *jadłávec*; Jelenia Góra 267 *jadłóvec*), a także koło Przemyśla (Paclaw 326 *jadłóvec*). Poza obszarem polsko-białoruskim formę *jadlovec* spotykamy w pozostających pod wpływem ruskim gwarach wschodniosłowackich (między Humennem a Lubownią 227–233) oraz koło Bratysławy (209 *jedlovec*) i na północno-wschodnich Węgrzech (Borsod 156 *jedlovec*).

Natomiast w okolicach Knyszyna Czesław Kudzinowski (zob. Rembiszewska 2007: 151) zapisał formę *jagłó^uv'e^oc*, powstałą z *jadłowiec* pod wpływem występujących na tym terenie *jegła*, *jeglina* 'jodła, jedlina' (Nitsch 1931). Inna północnopolska nazwa jałowca – *kadik* (Mazury, Warmia, Kaszuby), pochodzi z języka pruskiego, może za pośrednictwem gwar dolnoniemieckich (SEK III: 12, gdzie dalsza literatura).

BIAŁORUŚ. Spośród licznych nazw jałowca najbardziej rozpowszechnioną jest forma *jadłóvec*, występująca w języku literackim i na prawie całym obszarze Białorusi poza północnym wschodem (LABNH I: mapa 146):

(1a) *jadł^oóvec*: Nowopołock, Bieszenkowicze, Witebsk, Czaszniki, Białynicze, Berezyno, Smolewicze, Iwieniec, Wołożyn, Stolpce, Puchowicze, Osipowicze, Homel, Rzeczyca, Brahin, Narowla, Chojniki, Kalinkowicze, Svetłogorsk, Bobryk, Bobrujsk, Lubań, Kopyl, Salinogorsk, Mozyrz, Stolin, Iwacewicze, Bereza (Kartuska), Słuck, Prużana, Drohiczyn, Kobryń, Brześć;

(1b) *jadłá^ovec*: Święciany, Wołożyn, Wołkowysk, Grodno, Zelwa, Lachowicze, Kleck, Stolbce;

(2a) *jadł^oóvec*: Brześć, Drohiczyn, Janów, Pińsk, Stolin, Salinogorsk;

(2b) *jadá^ovec*: Kamieniec, Zelwa, Mosty, Grodno, Szczuczyn, Nowogródek, Hancewicze, Łuniniec, Korelicze, Iwie, Oszmiana, Ostrowiec, Niestaniszki;

(2c) *jełá^ovec*: Brześć, Mosty, Szczuczyn, Nowogródek;

(2d) *jeł^oóvec*: Salinogorsk;

(3a) *jadł^oeńec*: Braśław, Szarkowszczyzna, Postawy, Miadzioł, Miory, Dokszyce, Połock, Uszacz, Lepel;

(3b) *jadł^oińec*: Dokszyce;

(3c) *jal^oeńec*: Połock, Witebsk, Horodok, Lepel, Bieszenkowicze, Orsza, Szkłow, Borysow, Mohylew, Bychow, Kryczew, Homel, Smoleńsk;

(3d) *jal^oińec*: Horodok, Połock, Borysow, Uszacz; *jeł^oińec*: Łohiszyn; *jadł^oynec*: Stolin;

(4a) *jadł^oec*: Kalinkowicze;

(4b) *jal^oec*: Stolin, Łuniniec, Petrikow;

(4c) *jeł^oec*: Stolin, Janów (poleski);

(5) *jadł^oovnik*: Kalinkowicze;

(6a) *pad-jadł^oóvec*: Osowiec, Wilejka, Łohojsk;

(6b) *pad-jal^oeńec*: Wilejka; por. łotewskie *pa-eglis*, litewskie gwar. *poglis* wobec *ėglis* 'jałowiec', derywat od *ėglė* 'świerk, jodła'.

UKRAINA. Najbardziej rozpowszechniona jest forma *jało/iveć* (OLA III: mapa 394, nr 401–521). Obok niej spotykamy: *jałounik* (Żytomierz); *jałynyc*, *żerapyn* (Zakarpacie) oraz *semereka* (Podole, Pokucie, Połatwa) ‘jałowiec’, rzadziej ‘świerk’, co przemawia za tym, że na gruncie ukraińskim mogło powstać cerkiewnoruskie *smrěčb*, *smrěčbje* ‘jałowiec, cerd’ (Babik 2008 IX: 5–6). Na pograniczu polskim koło Przemyśla zanotowano formę *jedłowęc*, a na terytorium wschodniosłowackim *jadlovec*.

ROSJA. Literackie *możżevel’nik* ‘jałowiec’ pojawia się w zabytkach i w gwarach jako *możżejel’nik*. Jest to złożenie z pierwszym członem niejasnego pochodzenia (por. gwar. *mozg[a]*, m.in. ‘sitowie’) + *jelnik* ‘las(ek) świerkowy’, śladowo także ‘zarośla jałowcowe’ (Czernych 1999 I: 537). Natomiast Zbigniew Babik (2008 V: 8–12) widzi tu prasłowiańskie **moždževь* ‘modrzew’. Na znacznych obszarach północno-zachodniej Rosji jałowiec nosi nazwę *veres*, przeniesioną zapewne drogą metonimii z towarzyszącego mu często na ziemi nieurodzajnej ‘wrzосу’. Do areału białoruskiego nawiązuje gwarowe *jelenec*, a do ukraińskiego *jałovec*.

CZECHY. Na całym obszarze języka czeskiego występuje forma *jalovec*.

ŁUŻYCE. Dolnołużycki *jałowęc*; górnołużycki *jałorc*.

SŁOWACJA. Gwarowa nazwa *jalovec* nawiązuje do obszaru czesko-polskiego (Trenčín, Trnava, Spisz 210–228), a do ukraińskiego wschodnie *jadlovec* (Prešov, Vranov n. Toplą, Humenne), poświadczone poza tym na północno-wschodnich Węgrzech (Borsod 156) i koło Bratysławy (209). Natomiast środkowosłowacka, literacka forma *borievka*, *borov(ič)ka*, związana z nazwą ‘sosny’ – *borovica*, tworzy wspólny areał z chorwacko-słoweńskim *borovica* ‘jałowiec’.

SŁOWENIA. Najbardziej rozpowszechnione jest zapożyczenie romańskie *brin(a)* ‘jałowiec, modrzew’, gwar. także ‘sosna, świerk’; dawne *brinje* ‘jałowiec’.

CHORWACJA. Najczęstsze jest *smrek(a)* ‘świerk, jałowiec’, gwarowe *brin(a)* ‘jałowiec, świerk’, czakawskie *brinje* ‘jagody jałowca’; dawne *borovica* ‘jałowiec’.

SERBIA. *Smreka*, *smreč* oraz *kleka* <psł. **klęka* ‘zgięte (drzewo)’.

BUŁGARIA. *Smrika*, *xvojna*, gwar. *klek*.

MACEDONIA. *Smrek(a)*.

Etymologia

Jak z powyższego zestawienia (i dotychczasowej literatury przedmiotu, zob. Bibliografia) wynika, nie ma podstaw do rekonstrukcji ogólnosłowiańskiej nazwy ‘jałowca pospolitego’ (*Juniperus communis*).

Najbardziej rozpowszechnione są kontynuanty formacji **jalov-ьць*, z której powstały: polskie *jałowiec*, czeskie i słowackie gwar. *jalovec*, dolnołużyckie *jałowenc*, górnołużyckie *jałorc*, ukraińskie *jało/iveć*, białoruskie gwar. *jałowec. jaławec, jeławec* i rosyjskie gwar. *jałowec*. Nie ulega wątpliwości, że nazwa ta została utworzona od przymiotnika **jalovъ* ‘jałowy’ (o ziemi, roślinach i zwierzętach). Większość badaczy motywuje to faktem, że kwiaty tak zwanych osobników męskich nie rodzą owoców, i nazwę tę przeniesiono na cały gatunek. Jedynie Aleksander Brückner (1927: 198) stwierdza oczywisty dla każdego fakt, że jałowiec rośnie „na jałowej ziemi”. Objasnienie to kosztem poprzedniego preferuje Kazimierz Nitsch (1931: 211). Przemawia za tym również kaszubska nazwa ‘bagna’ (*Ledum palustre*) *jałovičė*, które Wiesław Boryś (SEK II: 329) wyprowadza od *jałovi* ‘jałowy, nieurodzajny’. Natomiast serbochorwacko-słoweńskie *jalovac* ‘kastrowany baran’ jest niezależną innowacją obu tych języków.

Inne słowiańskie nazwy jałowca wywodzą się od nazw drzew iglastych:

Z prasłowiańskiego **bor-ъ* ‘las, drzewo sosnowe’ powstało **bor-ov-ica* ‘jałowiec’, występujące w gwarach słoweńskich, chorwackich i słowackich oraz literackie *borov(ič)ka*.

Od prasłowiańskiego **jedl-a* ‘świerk, jodła’; **jedl(-in-)-ьць*, *jedl(-ov)-nikъ* ‘las, młodnik świerkowy lub jodłowy’ > ‘zarośla jałowcowe’ powstały białoruskie gwarowe nazwy jałowca: *ja(d)leńec, jalińec; ja(d)łovńik; ja(d)lec*. Niektóre z nich obejmują przyległe gwary rosyjskie (*jeleniec*) i ukraińskie (*jałynyc, jałowunik*). Poleskie *jelec* ‘jałowiec’ i rosyjskie gwar. *jelec* ‘wysokopienny las świerkowy’ wywodzą się z praformy **jedlьць*.

Z prasłowiańskiego dialektalnego **smerkъ*, **smerka* ‘świerk’ powstała karpacko-bałkańsko-dynarska nazwa jałowca, poświadczona w cerkiewnoruskim *smrěčъ*, *smrěčyje* ‘jałowiec, cedr’ (Babik 2008 IX: 6), a zachowana w serbskim *smreka, smreč*, macedońskim *smrek(a)*, bułgarskim *smrika* oraz w dialektach ukraińskich *smereka* ‘jałowiec’.

Zapóżycczeniem romańskim (a tam z substratu alpejsko-śródziemnomorskiego) jest południowo-zachodnie *brinъ, brina, brinъje* ‘modrzew’ > ‘jałowiec’, zachowane w słoweńskim, chorwackim ‘jałowiec, modrzew’ gwar. ‘świerk, sosna’, czakawskim *brinje* ‘jagody jałowca’; staroczeskim *břienka* ‘jałowiec’, morawskim *břím* ‘modrzew’, laskim *břem* i *břímka* ‘ts’ (SPS I: 380; Babik 2008 V: 24–29).

Kwestie sporne

Na podstawie zanalizowanego wyżej materiału można zaproponować rozwiązanie kilku kwestii spornych z zakresu fonetyki, słowotwórstwa i semantyki słowiańskich nazw jałowca.

Fonetyka. Nie ulega wątpliwości, że białorusko-północnokresowe formy z *-d-* są wtórnego pochodzenia. Białoruski *jadłóvec* powstał z rodzimego *jałóvec* jako forma hiperpoprawna przez adideację do polskiego *jodła*, a na jego wzór *jadleńec* z rodzimego *jaleńe*. Obie formy z *-d-* zostały zapożyczone z białoruskiego do regionalnej polszczyzny jako *jadłowiec* (powszechnie od czasów Mickiewicza do dziś) i rzadsze *jadleniec*. Natomiast ich odmianki z *-o-*: *jodłowiec* i *jodleniec* należy objaśnić jako hiperyzmy wobec białoruskiego akania.

Podobny proces zaszedł na pograniczu ukraińsko-słowacko-polskim w Karpatach, gdzie w mieszanych gwarach wschodniosłowacko-łemkowskich występuje forma *jadlovec*, powstała z kontaminacji *jalovec* i *jedla*. W taki sam sposób objaśnić należy zanotowaną na pograniczu polsko-ukraińskim koło Przemyśla postać *jedłowęc* (Paclaw 326).

Słowotwórstwo. Na całym obszarze słowiańskim w derywowanych od różnych podstaw nazwach 'jałowca' pojawiają się formanty o funkcji kolektywno-lokalnej *-(ov)-ьць*, *-(en)-ьць*, *-(ov)-никъ*, por. omówione wyżej *jal-ov'-ec*, *je(d)l-eń'-ec*, *je(d)l-ec*, *je(d)l-nik*, *jedl-ov-nik*; *veres-nik*, co zdaje się wskazywać, że były to pierwotne collectiva.

Semantyka. Pochodzenie nazw 'jałowca' sugeruje, że są one motywowane nie kształtem czy innymi właściwościami (fizycznymi, użytkowymi) tego krzewu, lecz albo podglebiem (jałowym), albo towarzyszącymi mu roślinami (wrzos) lub młodymi drzewami szpilkowymi (jodła, świerk, sosna, modrzew), przy czym punktem wyjścia były ich zbiorowiska (zarośla, młodniki), a proces semantyczny polegał na metonimii, następnie zaś na singularyzacji: 'zarośla drzew szpilkowych' > 'zarośla jałowcowe' > 'pojedynczy krzak jałowca'.

Bibliografia

- Babik Z., 2008, *Pojednanie z lasem. W stulecie „argumentu florystycznego” w sławistycznych badaniach etnogenetycznych (1908–2008)*, Kraków.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Budziszewka W., 1965, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Wrocław.
- Budziszewska W., 1974, *O słowiańskiej nazwie modrzewia 'Larix'*, „Rocznik Sławistyczny”, t. XXXV, s. 21–23.
- Czernych P., 1999, *Istoriko-etimologiczeskij słowar sowriemennogo russkogo jazyka*, t. I–II, Moskwa.
- ESSJ – *Etimologiczeskij słowar slawjanskich jazykow*, Moskwa 1974 i n.
- Janyszowska I., 2000, *Otrażenije żyzni i predstavlenij Slawjan w nazwanijach možżewielnika*, „Studia Etymologica Brunensia”, t. I, s. 57–66.

- Kielak O., 2015, *Etymologia i językowo-kulturowy obraz jałowca i kaliny*, „LingVaria”, t. 1 (19), s. 181–193.
- Koniusz E., 2001, *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*, Kielce.
- LABNH – *Linhwistyczny atlas białoruskich narodnych haworak*, t. I: *Raslinny i żywjolny swiet: karta 146 jadłowéc*, Minsk 1993.
- Moszyński K., 1957, *Pierwotny zasiąg języka prasłowiańskiego*, Wrocław.
- Nitsch K., 1931, *Jodła, świerk, smrek*, „Lud Słowiański”, t. III, nr 2, A, s. 206–222.
- OLA – *Obszczestawjanskij lingwisticeskij atlas*, t. III: *Rastitel’nyj mir: karta 394 Juniperus communis*, Minsk 1988.
- Rembiszewska D.K., 2007, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kudzinowskiego*, Łomża.
- Rieger J. (red.), 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa.
- Rieger J. (red.), 2014, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Braślowszczyźnie*, Warszawa.
- SEK – W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa 1994–2010.
- SGPKarł – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, Kraków 1900–1911.
- SJPWil – *Słownik języka polskiego* (tzw. wileński), t. I–II, Wilno 1861.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–VI, Kraków.
- Spólnik A., 1990, *Nazwy polskich roślin do XVIII wieku*, Wrocław.
- SPS – *Słownik prasłowiański*, Kraków 1974 i n.
- Tyszkiewicz K., 1871, *Wilja i jej brzegi*, Drezno.
- Wajda-Adamczykowa L., 1984, *Polskie nazwy modrzewia ‘Larix’, [w:] Dialektologia, onomastyka, stylistyka*, red. M. Zarębina, Kraków, s. 31–47.
- Wajda-Adamczykowa L., 1989, *Polskie nazwy drzew*, Wrocław.
- Zdaniukiewicz A.A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny*, Wrocław.

The Names of *Juniperus Communis* in the North-Eastern-Borderland Polish and Belarusian Languages against the Slavic Background

Abstract

The Polish-wide word *jałowiec* (*Juniperus communis*) in the Polish language of the north-eastern borderlands exists (already since Adam Mickiewicz’s times) as the variant *jadłowiec*, and in the present Wilno dialects also as the forms *jodłowiec*, *ja/edlenieć* as well as a number of other forms. Among the aforementioned forms the variants which feature *-d-* are a result of Polish-Belarusian contact, due to which the Belarusian *jadłowéc* arose from the native *jałowéc* as a hypercorrect form through adideation to the Polish *jodła*, and *jadleńec* arose from the native *jaleńec* according to this pattern. The forms with *-d-* which emerged in this manner were borrowed by the regional Polish language from Belarusian as *jadłowiec* and the less frequent *jadlenieć*. The article also explains the names of the juniper in other Slavic languages. The majority of them originally referred to shrubs of coniferous trees (fir, spruce, pine).